

verondersteld, maar hiervoor kon geen bevestiging worden gevonden.

De halfgoden plus Mithras worden in een grot geboren en kennen een maagdelijke geboorte: geen van de vrouwen is zwanger geworden via een coïtus. Het buitenbeentje is hier de enige onomstreden god in het gezelschap, Osiris, die voor zover bekend niet in een grot is herboren, tenzij de onderwereld als zodanig kan worden geklassificeerd. Met uitzondering van Mithras zijn ze allemaal gestorven en herrezen of herboren.

Jezus was vanaf het begin voorbestemd tot de offerdood, bij Mithras is de stier plaatsvervangend, ook Dionysos vindt een soort plaatsvervanger, Orpheus, maar bij Osiris is de dood niet herkenbaar als een offer. Dat is bij de vegetatiegoden Tammuz, Adonis en Attis duidelijk wel het geval.

Leven na de dood

Alle oude religies en ook alle mysterieculten kennen een leven na de dood. Daar zitten een drietal aspecten aan: de verschillende mogelijke omstandigheden van het hiernamaals, de vorm waarin de overledenen daar aanwezig zijn en de gronden waarop beoordeeld wordt onder welke omstandigheden zij in het hiernamaals moeten verblijven.

In de klassieke religies leven de overledenen in de onderwereld voort als een soort schim, een grauwe afspiegeling van wat ze waren toen ze overleden. Een schim is dus niet zuiver spiritueel, maar heeft een fysiek aspect, en schimmen hebben voedsel en drank nodig. Het is niet bekend wat er gebeurt als ze dat niet of te weinig krijgen, maar in ieder geval de Egyptenaren kenden ook de totale dood voor degenen die de weging van Maät niet doorstonen. De religies van zowel de Egyptenaren, de Sumeriërs en de Babyloniërs kenden een dergelijk hiernamaals. De Grieken hadden een iets gedifferentieerder beeld: daar was de Tartaros voor de uiterst zware misdadigers zoals opstand tegen te goden, en daar konden ook onsterfelijken in terecht komen. Het Elysion was voorbehouden aan uitzonderlijk moedige of invloedrijke personen, terwijl de meesten een grauw bestaan in het Asphodelion te wachten

stond. Van de meeste culten zijn niet veel details van het hiernamaals bekend: van zowel de Isis-Osiris als de Dionysos-Demeter cultus wordt aangenomen, dat hun gedachten hierover enigszins corresponderen met de religies waaruit ze ontstaan zijn, maar in werkelijkheid weten we hier zeer weinig van. Het christendom en in zekere zin ook in de Mithras-cultus daarentegen erkennen in eerste instantie na de dood slechts een spiritueel voortleven, want alleen de ziel sterft niet. Het christendom kent daarbinnen een duidelijke hiërarchie: er is een hemel, waar de gelukzaligen verblijven die voldoende boete voor hun zonden gedaan hebben c.q. deze met goede daden hebben gecompenseerd, er is een vagevuur of purgatorium voor degenen die geen doodzonden hebben bedreven om boete te doen voor de restschuld die ze in het leven hebben opgebouwd en er is een hel, waarin de verdoemden worden gekweld, want voor hen is geen genade mogelijk. Maar het christendom kent nog een uitzondering: het overleven in het hiernamaals kent geen fysieke component, alleen de ziel van de overledene gaat naar het hiernamaals.

De ziel

In de oude Mesopotamische mythen bevat de mens iets goddelijks: een god blies hem zijn adem in, waardoor hij tot leven kwam. Dit is van belang om het christelijke concept van de ziel enigszins te kunnen begrijpen. Een poging: de ziel is een fragment van God, en als zodanig onafhankelijk. Dit fragment wordt toegewezen aan een mens en moet hem bijstaan in het vinden van zijn bestemming: het één worden (of zoveel als mogelijk één worden) met het goddelijke. Het identificeren van een ziel met een engel heeft alleen zin als ook engelen als fragmenten van God worden gezien, maar het lijkt wel duidelijk dat het katholieke begrip 'engelbewaarder' slechts een aspect van het begrip 'ziel' is. Na het overlijden van het lichaam kan de ziel terugkeren naar God. De ziel is dus geen onderdeel van de mens, maar een goddelijk element, een geleende ondersteuning. Strikt genomen houdt dat in, dat de eenwording met het goddelijke, het uiteindelijke doel, bereikt kan worden met behulp van de ziel, maar die kan uiteraard zelf niet van aard veranderen (dat is

voor een goddelijk – en dus volgens het christendom volmaakt – element moeilijk waar te maken), dus de aanpassing voor de eenwording moet volledig van het menselijk deel van de toekomstige twee-eenheid komen. Datzelfde probleem ondervinden de gnostici bij een mogelijke reïncarnatie, waarbij in een volgend leven de processen, die in een eerder leven hebben plaatsgevonden – de eerder bereikte aanpassingen dus – kunnen worden afgerond, zodat het einddoel in fasen bereikt kan worden. Dat is alleen zinvol als de ziel die veranderingen – of in ieder geval de essentie daarvan – kan meenemen en doorgeven.

Daarnaast kent de orthodoxie een nog groter probleem: bij het overlijden blijft alleen de ziel over. Als dat een goddelijke component is die alleen helpt bij het vinden van eenwording lijkt het nogal vreemd om dat fragment naar vagevuur of hel te sturen. Maar als dat niet gebeurt, wat gaat er dan wel?

Het heeft er dus alle schijn van, dat het helleconcept is overgenomen van oudere religies. Die hadden echter bovenstaand probleem niet omdat er bij de Babyloniërs, de Egyptenaren en de Grieken (ook) een fysieke component naar de onderwereld verdween, en die kon uiteraard wel gekweld worden.

Het oordeel na het overlijden

De Egyptenaren hadden daarvoor een bijzonder gecompliceerde reeks processen, waarbij de Ba (een afspiegeling van de oorspronkelijke persoon) een gecompliceerde en gevaarlijke reis door de onderwereld moest maken om tenslotte zijn hart te laten wegen tegen de veer der gerechtigheid. Was het hart zwaarder dan werd de Ba verslonden door Ammit en was de onherroepelijke dood een feit. Voor de Egyptenaren was dus geen laatste oordeel nodig, de eerste schifting was al definitief. Over de beoordeling bij de Sumeriërs en Babyloniërs zijn geen details bekend, maar aangenomen wordt, dat er direct na de dood een definitief oordeel wordt gegeven, bij de Grieken vindt een beoordeling plaats door een trio rechters (Minos, Adamanthis en Aiakos). De beoordeling na de dood is definitief, er is geen sprake van een absoluut einde der tijden, van het opheffen van de aarde. Bij de christenen lijkt de beoordeling

direct na de dood ook definitief te zijn, want uit de hel is geen terugkeer mogelijk. Het verblijf in het vagevuur daarentegen zou wel een tijdelijk karakter hebben en zou aan het einde der tijden ophouden te bestaan. Degenen die tijdens de apocalyps overlijden en als gelukkig worden beoordeeld hebben in de direct daaraan voorafgaande tijd voldoende kwellingen te verduren gehad om hun eventuele restschuld uit te boeten.

Dat de doden direct na de dood geoordeeld worden naar hun daden is in alle culten een noodzakelijk feit omdat daardoor de omstandigheden van het verblijf in het hiernamaals worden bepaald. Voor de meeste culten is daar vrijwel niets over bekend, behalve dat in ieder geval voor een aantal van hen het lidmaatschap, dus het succesvol ondergaan van de initiatieriten, vereist is. Voor het christendom is daar wat meer over bekend. Ook daar is in principe het lidmaatschap en dus de doop een vereiste, maar enige onzekerheid bestaat er wel over degenen die het christendom niet aanvaard hebben. Daarvan zijn er drie categorieën: degenen die nooit kennis hebben kunnen nemen van het christendom omdat dat toen nog niet bestond of die de boodschap nooit hebben vernomen, degenen die dat eventueel wel gewild zouden hebben maar ongedoopt zijn overleden en degenen die willens en wetens het christendom hebben verworpen. Natuurlijk zijn er gevallen te bedenken, die niet precies aan deze classificatie voldoen, maar de gedachtegang is duidelijk. De traditionele opvatting is of is lang geweest dat alleen leden van de kerk, die dus gedoopt zijn, voor de hemel in aanmerking komen. Voor degenen die wel kandidaat zijn voor een hemels bestaan is het natuurlijk van groot belang hoe de verhouding tussen schuld en verdiensten wordt vastgesteld en gewogen. Hierover is niets bekend, behalve over het bestaan van doodzonden of hoofdzonden, die zonder berouw en vergiffenis onherroepelijk tot een hels voortbestaan leiden.

Het laatste oordeel

Aan het einde der tijden daalt Christus neer op aarde om eenieder te oordelen, de levenden en de doden; de gelukzaligen stijgen ten hemel en de verdoemden zullen voor altijd in de hel gekweld

worden voor hun zonden, die nooit uitgeboet zullen zijn. Het eerste deel is tot in details hetzelfde als wat het mithraïsme leert: Mithras komt weer naar de aarde om de levenden en de doden te oordelen en de goeden van de kwaden te scheiden. Maar degenen die het niet halen worden verslonden door een duivel en zijn dus echt en blijvend dood zonder verdere martelingen. Dat zal ook het geval zijn geweest met duivelachtige figuren als Angra Mainyu en zijn volgelingen, die immers definitief verslagen worden in de grote finale. Bij de christenen is eenzelfde oordeel aanwezig: ook hier worden de daden van de overledene gewogen, waarna de zielen van de verdoemden het helse vuur ingaan en de zaligen rechtstreeks naar de hemel, desnoods met een omweg via het vagevuur voor het uitboeten van minder zware zonden. Men kan zich dus afvragen waarom de doden aan het einde der tijden nog eens geoordeeld moeten worden, omdat uit de hel toch geen ontkomen mogelijk is. Het vonnis staat al vast.

Beide culten hebben nog iets gemeen, dat ze met geen enkele andere cultus delen: de doden verrijzen in het lichaam. Met andere woorden, ze herrijzen net als Christus.

Het zal duidelijk zijn, dat een hel of een vergelijkbare plek na het einde der tijden voor de Egyptenaren en voor de Mithras-aanhangers overbodig was geworden: de bozen waren immers echt verdwenen. Bij de christenen verdwijnt wel het vagevuur of purgatorium, maar niet de hel. De duivels, gevallen engelen en andere boze geesten zullen daar ook wel altijd blijven, al was het maar omdat er toch gekweld moet worden. Hoewel zijzelf zich aan de grootste zonde – een opstand tegen Jahweh – hebben schuldig gemaakt mogen ze toch als kwelduivels optreden. Dan waren de Grieken toch consequenter met de giganten en een aantal titanen, die het in de Tartaros bepaald niet best hadden.

Het verrijzen in het lichaam komt expliciet alleen in de Mithras-cultus en het christendom voor. Dat lijkt een enorm verschil met andere culten en religies, maar zo duidelijk is de situatie toch niet, omdat voor de meeste andere culten het voortbestaan na het overlijden wel een fysieke component heeft. De schimmige wezens in de onderwereld waren een voortzetting van het leven ervoor,

waarbij het lichaam in de toestand van vlak voor de dood als een soort schim (gidim) de reis naar de onderwereld moest maken. Voor degenen die bijvoorbeeld in de Egyptische of Griekse rietvelden (Asphodelion) terecht kwamen was het bestaan een grauwe voortzetting van het voorafgaande leven in de bovenwereld. In Egypte kon dan nog personeel geregeld worden (shabti). In het Oude Rijk werden alleen de heersers en waarschijnlijk een aantal hooggeplaatsten een plaats in de onderwereld waardig gekeurd, maar later werd het toelatingsbeleid verruimd: in het Egyptische Nieuwe Rijk was er voor iedereen plaats. Dat geldt ook voor vele andere oude religies. Bij schaarse bezoeken aan de onderwereld werden bekenden altijd herkend, wat inhoudt, dat hun fysieke uiterlijk niet sterk veranderd was. In Griekenland spreekt Odysseus in de onderwereld met Achilles en Ajax en hoewel dit grote helden waren beviel het ze bepaald slecht in de omgeving waar ze terecht waren gekomen: die was slechts een bleke en saaie afspiegeling van de bovenwereld. Over de kwaliteit van het lichaam na de christelijke herrijzenis zijn geen bijzonderheden bekend.

De Grieken maakten zich geen voorstelling over het einde der tijden of een laatste oordeel, net zomin als de Egyptenaren en Mesopotamiërs. Ze kenden wel het einde van een tijdvak, een gebeurtenis die gepaard ging met rampen en grote veranderingen, maar niet met het einde van de wereld.

In het Grieks duidt het woord 'aion' of 'aioon' een tijdvak aan. De wereld heeft volgens de Grieken meerdere tijdvakken of tijdperken gekend, zoals het gouden, het zilveren en het ijzeren tijdperk. Ook de Egyptenaren kenden dergelijke tijdperken, hoewel dit een latere hellenistische ontwikkeling na Alexander de Grote zou kunnen zijn. In de Tora – en dus in de Bijbel – komen de woorden 'eeuwig' en 'eeuwigheid' voor, en die worden dan meestal beschouwd als 'zonder einde' of 'voor altijd'. Dat is echter een onjuiste opvatting c.q. vertaling van het Griekse 'aion', dat wij meestal 'eon' of 'aeon' noemen. Eph 2:2 spreekt in het NT van de eon van deze wereld en (1:21) van de tegenwoordige eon, Mt 28:20 van het einde van de eon, Eph 2:7 en Lc 18:30 van de komende eon (of eonen) en zo zijn er meer. Ook in het OT zijn er voorbeelden zoals het eeuwig